

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ԵՐՈՒՆՍԱՐ ՀՍՈՑ ՄԷՋ.

(Հետոն Գ-ի պատկերի տաժիկ)

Մանրանկարչութիւնը (Miniaturmalerei) քրիստոնէական եկեղեցու արուեստի մի ճիւղն է, որ հեթանոսութիւնից առնելով ինքնուրույն կատարելութեան է հասցրել: Հռովմայեցիների մէջ սովորութիւն էր բարձրաստ՝ ճան անձանց ոսկեգիր: Ժիրանեզարդ մազադաթի մատենաներ նուիրել, ալսպէս երբ Մաքսիմիւնը դպրոց սկսեց լաճախել, իւր ազգական մի տիկնոջ կողմից ընծալ ստացաւ ոսկեգիր և դարդարուած Հոմերոսը: Մանկավարժական մի մեթոդ էր ալ, երեսաներին գրքի բովանդակութեամբ աւելի հետաքրքրելու:

Քրիստոնէութիւնն ևս իւրացնելով այս արուեստը՝ նպատակ է ունեցել մասամբ ս. Գիրքը վայելուչ կերպով զարդարելու և մասամբ բովանդակութիւնը ընթերցողներին մատչելի անելու: Սակաւն առաջին հանգամանքը միշտ գերակշռող նշանակութիւն է ունեցել, ուստի և քրիստոնէութեան սիրելի արուեստներից մէկը դարձել: Քրիստոնէական մանրանկարչութեան ամենաճին լիշատակարանները ծագել են Դ. դարում, ինչպէս 354 թ. գրուած օրացոյցը և Վեննայի կալսերական մատենադարանի ծննդոց գիրքը 48 պատկերով: Նրկուան էլ հրատարակել է Գրացի համալսարանի ուսուցչապետ Ստչիգովսկի (Styrgowski), այն գիտնականը, որ մ. լատուկ մենագրութիւն է գրել Մալր Աթուի մատենադարանի փղոսկրեայ աւետարանի և ընդհանրապէս հալոց մանրանկարչութեան մասին: Այնուհետև իրենց հնութեամբ և արուեստով նշանաւոր են Եռոտնի Աստուածաշունչը, Վատիկանում գտնուած Յետուի գրքի փաթեթը, Բաբուլայի աւետարանը 7 մեծ պատկերով և ուրիշ մանրադարձերով, Codex Rossanensis Գիրաբտի և Հարնակի հրատարակութեամբ, որ պատկերների բազմազանութեամբ ամենից հարուստն է: Յիշեալ ձեւագիրը բոլորն էլ Ե.—Ջ. դարու գործ են համարում, Բաբուլայինը ասորական, իսկ Codex Rossanensis-ը եգիպտական ծագումով: Սոցա վերայ պէտք է աւելացնել նաև Մալր Աթուի փղոսկրեայ աւետարանի մի քանի մանրանկարները, որ ըստ Ստչիգովսկու ասորական ծագումն ունին և Ե.—Ջ. դարու արդիւնք են:

Բայց քրիստոնէական մանրանկարչութիւնը, բարձրագոյն կատարելութեան է հասել Բիւզանդիայում Թ.—ԺԱ. դարում, երբ հայկական (մակեդոնական) հարստութիւնն էր իշխում։ Այս հարստութեան ժամանակ ոչ մի միայն բիւզանդական պետութիւնը վերականգնեցաւ քաղաքականապէս, այլ և գիտութիւնը, դրականութիւնն ու արուեստը հասաւ կատարելագոյն զարգացման։ Կայսրերից շատերը հովանաւորում էին գիտութիւնն ու արուեստը, իսկ ոմանք էլ անձամբ մասնակցում նորա զարգացմանը։ Կոստանդին Զ. ժիրանածին նկարիչ էր և ոսկերիչ։ Սակայն արուեստներից ամենից աւելի մեծ ուշադրութեան արժանանում է մանրանկարչութիւնը, Փարիզի ազգային մատենադարանում պահ. ած սահմոսարանը (№ 139) իւր մանրանկարներով, Կոնդակովի կարծիքով, բիւզանդական արուեստի կատարելութիւնն է ներկայացնում, որ Ժ. դարու գործ է։ Սակայն անուանի հնագէտ արուեստագէտներից ոմանք, ինչպէս Կրաուզէ, Ի. դարու բնագիտների ընդօրինակութիւն է համարում այս սահմոսարանի նկարները։

Սակայն միւր նիւթից դուրս էր կանգ առնել մանրանկարչութեան պատմութեան վերայ, մեր նպատակն էր ընթերցողին գաղափար տալ այս արուեստի ծագման մասին, որ ոչ այսպէս կատարելութեան է հասել նաև Հայոց մէջ։ Հայերը դրացի լինելով Բիւզանդացիներին իւրաքրիւն նրանց քաղաքակրթութեան ալ և ալ կողմերը ի միջի ալլոց և մանրանկարչ. արուեստը։ Տարաբաղաքար արուեստի այս ճիւղը համարեալ *terra incognita* է մնացել հայ բանասէրների համար այն հասկանալի պատճառով, որ մ. ծ. ծախս է պահանջում այդ արուեստի մնացորդների նոյնատիպ, գունաւոր հրատարակութիւնը։ Սակայն այդ մ. անհրաժեշտ գործ է, որ չպէտք է վրիպէ հայ ժողովրդի հոգեւոր քաղաքակրթական կեանքի, գիտութեան և արուեստի վերականգնութեան և բարդաւանման բարեկամ մեծատունների ա քից։ Հայ ժողովրդի և նորա եկեղեցու մէջ թմրել է այժմ նախնայ ստեղծագործող ոգին, սակայն նորից վերականգնեցաւ կարելի է այն, եթէ հին արուեստը ուսումնասիրենք, մատչելի դարձնենք կրթութեամբ հասարակութեան և հետեւեալ եկեղեցիների շինութեան կամ վերանորոգութեան ժամանակ։ Մեր եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը պէտք է արտայայտուի նաև իւր ճարտարապետութեան և ընդհանրապէս արուեստի մէջ։

Սրբ է սկսուած մանրանկարչութիւնը Հայոց մէջ. դժուար է զրական պատասխան տալ։ Մեր ձեռքը Ս.—Ը. դարու ձեռագիրներ չեն հասել, որպէս զի ըստ այնմ դասել կարողանալինք. վերջերս միայն «Հանդէս Ամսօրեայի» մէջ (1 01 թ. փետր.) Ս. Ս. Ս. հաստատում էր, որ Նրուսաղեմի մատենադարանի ձեռագրներից մէկը է. դարու գործ է, *) բայց

*) Ձեռագիրն լիատաւարանը հետեւեալն է. «Հից. Թուա-

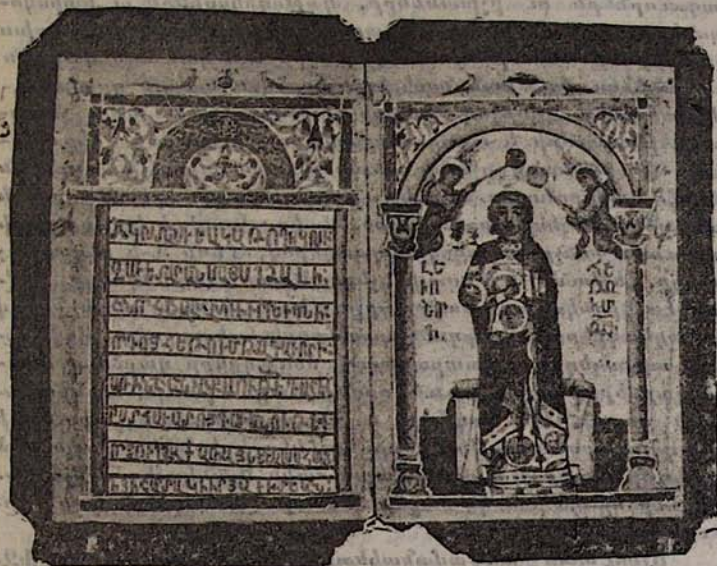
տարադպրոցային լուսավորչական շարժումները, մանրամասնորեն կան ձեռագրերի մէջ, թէ ոչ, Լազարեան ճեմարանի աւետարանը, որ Հայոց հնագոյն ձեռագրերից մէկն է՝ 887 թ. դրուած, մանրամասն կար չունի, իսկ Ժ. դարու մեր տեսած ձեռագրերի մանրամասնութիւնը թէ դաւաճեց, ու մէջ Մայր Աթոռի մատենադարանում, մեծ մասով կոպտ են և զուրկ զեղարուեստական նշանակութիւնից, բացառութեամբ փղոսկրեալ աւետարանի, որը հնագոյն ստորակաշիւ ծաղում ունեցող պատկերները զատ՝ բաւական ճաշակով մանրազարդեր ևս ունի, անշուշտ հայ գրի գործ։ Այս հանդամանքներն ի նկատի ունենալով, կարծես ճշգրտւում է ուսուցչական Ստիլգոլսկու ալի կարծիքը, թէ Հայաստանում մինչև 16 Ա. դարը մանրամասն ձևական արուեստը չէ զարգացել։

Սակայն դժուար է առանց այլ և այլութեան համակերպուիլ այս կարծեաց հետ։ Զ. դարից սկսած Հայերը ամենատարա լարաբերութիւն ունէին բիւզանդացիների հետ մինչև Արաբացիների կատարեալ տիրապետութիւնը. բիւզանդական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան լաւագոյն ապացոյցը կարող է Զուարթնոց եկեղեցու բիւզանդական ոճով շինութիւնը համարուել։ Տ. Խաչիկ վարդապետի շնորհիւ աւերակների տակից հանուած քանդակներն ու զարդարանքներ, սիւնների մնացորդներն ու խուականները ցոյց են տալիս, որ այդ եկեղեցին համրակների ձեռքով չէ կառուցուած, այլ արուեստի մասին հասկացողութիւն և ճաշակ ունեցող անձանց ձեռքով, է. դարում և շինուած նոյնպէս Թալինի մեծ եկեղեցին. նոյն դարում նաև Լուսինի մեծ գողտրիկ տաճարը կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով։ Կարելի է ենթադրել, որ Հայերը Բիւզանդական ճարտարապետութիւնն ու քանդակագործութիւնը, ուրիշ իսկ մոզաիկի արուեստը *) իւրացնելուց լիտով միանգամայն անձանցով մնալին մանրամասն կարգական արուեստի հետ։ Բացառել այս հանդամանքը պատկերամարտների շարժմամբ, որին համակիր էր հայ կուսակցութիւնը Բիւզանդիայում, դժուար է։ Աւելի հաւանական է, որ այդպիսի ձեռագրերը ոչնչացել են, ինչպէս ոչնչակց են և այժմ շատ հազուադէպ են Բագրատունեաց շրջանի ձեռագրերը։ Ժ. դարից մնացած միւրեւում ձեռագրի կոպիտ մանրամասնութիւնը մեղ համար համոզեցուցիչ ապացոյց չէ, որ մինչև այդ ժամանակ Հայաստանում այդ արուեստը չէ ծաղկել։ Այս առարկոյ թիւնը մէջ բերելով, չենք կամենում պնդել, թէ մանրամասնութիւնը Հայոց մէջ անպատճառ աւելի վաղ է սկսուել և զարգացման հասել։ Պրական կարծիք լատենելու համար հարկաւոր են աւելի փաստեր, քան ունինք մինչև այժմ։

կան ՄԱ. ԶԺԲ. զրեցաւ լԱՃԻ լաուրս Մուշեղի. Գրիգոր եւրեցէ։

*) Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների մէջ գտնուած։

Սակալն ժԱ. դարու կէսերից արդէն ընտիր մանրանկար-
ներ ունինք, թէև տարաբաղդաբար ոչ բազմաթիւ: Մայր Ա-
թուռի մատենադարանի ձեռագրերից մէկը՝ որ գրուած է 1066
թ. բիւզանդական արուեստի կատարելութեամբ մանրանկար-
ներ ունի, տարաբաղդաբար մի քանիսը գողացուած կամ տը-
գիտութեամբ պոկո ան: Այս աւետարանը սեպականութիւն է
եղել Ներսէս Շնորհալու, Գրիգոր տղայի և Հռովմէայի ուրիշ
հայրապետների և իւր լատուկ պատմութիւնն ունի, որի մասին
լուսով ենք, առիթ կունենանք մի անգամ գրելու: Դուցէ ժԱ.
դարու դործ լինի Գրիգորիս կաթողիկոսի սեպականութիւն
եղած Գրիգոր աստուածաբանի ճառերի ժողովածուն, ընտիր

միջին երկաթագրով և մանրազարդերով, ենթադրութեամբ
ևսք ասում, որովհետև հաստատուն թուական չունի ձեռագի-
րը, այլ մի քանի տեղ լինում ստացողի «Գրիգորէս» կաթո-
ղիկոսի անունը: Կան և առանց լիատակարանի ձեռագրեր
Ժ. — ժԱ. դարու, բայց արդարինները ի նկատի չունինք:
Մեծն Հայաստանի հնադրոյն ձեռագիրները շատ սակաւաթիւ
են, որոնց մէջ պէտք է լինել Խաչենոյ Վախթանգ Թագաւորի
և նորա Թադուհու Խորիւհի աւետարանը, Թարգմանչաց վան-
քի աւետարանը, Սպասաւարների մեծ իշխաններից մէկի աւետա-
րանը, ամենքն էլ Թանգազին և կարևոր մանրանկարչական
արուեստի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

Մանրանկարչական արուեստի և հալ գրչութեան ծաղկ-
ման ոսկեդարը պիտի համարել ժԲ. դարու վերջերից մինչև

ԺԴ. սկիզբը: Լեոն Բ-ի Հեթում Ա.ի, Լեոն Գ.ի և նորա որդի Հեթում Բ-ի ժամանակ Կիլիկիայում ծաղկում է մի արնայիսի գրչութիւն ու արուեստ, որ մրցել կարող էր ժամանակակից բոլոր ազգերի նոյն կարգի արուեստների հետ: Հայերը սերտ լարաբերութիւն ունէին ոչ միայն խաչակիրների, այլ և Բիւզանդացիների հետ: Հայոց թագաւորներն ու թագաւորազունները ոչ միայն արուեստի և գիտութեան հովանաւոր էին հանդիսանում, այլ և իրենք անձամբ մասնակցում են ժամանակի գիտութեան և արուեստի զարգացման: Այս ժամանակին են վերաբերում մեր գրչագրի ամենից աղնիւ սեռակները: Հայ թագաւորներն ու իշխանները, կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները բարեպաշտական զգացմունքից զրդուած մեծածախս ձեռագիրներ են պատրաստել տալիս այս կամ այն վանքին կամ անձնաւորութեան նուիրելու կամ անձնական գործածութեան համար: Զլխելով Պետրոս գետադարձի, Խաչենոյ Վաթթանգ թագաւորի և այլոց սեպհականութիւն և դաժ ձեռագրերը, Ռուբինեանց շրջանի լաւագոյն արտադրութիւններն են Ներսէս Լամբրոնացու նարեկը սքանչելի փոքր երկաթագրով և մանրանկարներով զարդարուած, Քակոյր Կլաւցի կաթողիկոսի Աստուածաշունչը ստացողի պատկերով, Լեոն Գ-ի գեղանշնաշնչը, Հեթում Բ.ի և Եսայի Նչեցու Աստուածաշունչները, Յովհաննէս Երզնկացու ընտիր գրչութեամբ և մանրանկարներով ու ծաղկազերերով, Վարդան պատմադրի աւետարանը, Յովհաննէս արքայիզոր պատրաստած ձեռագրերը զարմեալ մանրանկարներով զարդարուած, որոնք Մայր Աթոռի մատենադարանի զարդն են կազմում և հալ գրչութեան ու արուեստի լաւագոյն արտադրութիւնները: Իլիկիայի վանքերից սկսուած շարժումը անցնում է մեծն Հայաստանի Երզնկայից մինչև Տաթև, ուր ոչ պակաս կատարելութեամբ ձեռագրեր կան գրուած:

Անունեւտե առժամանակեալ թմրութիւնից լետով ԺԶ. դարու վերջերից հալ գրչութիւնն ու մանրանկարչութիւնը նորից վերակենդանանում է Էջմիածնի կաթողիկոսների շնորհիւ: Ղազար և Նահապետ կաթողիկոսների անունները հալ արուեստի պատմութեան մ. շ շատ պատուաւոր տեղ պիտի գրուեն: Այս վերջին շրջանի արուեստը աւելի արեւելեան պարսկական բնուորութիւն ունի: Մի առաջին գլուխ կարող է կազմել եւրոպական ազդեցութեան երթարկուած մանրանկարչութիւնը, գլխաւորապէս լեհահայոց մ. շ. Առանց գրքերի, լիշորութիւնից զրուած այս մի քանի թուցիկ նկատողութիւններով մեր նըպատակն էր ընթերցողի առաջ դնել այն ընդարձակ ասպարէզը, որ կարծէ ուսումնասիրութեան և որի հետ կապուած է մեր նախնեաց փառքն ու եկեղեցու գիտակցական լաւաշարիմութիւնը: Մայր Աթոռից պէտք է սպասել հոգեւոր կեանքի և քաղաքակրթութեան այս նոր արշալույսը, եթէ հալ ժողովուրդը իւր սիրով ոռոգել կամենալ այն անդաստանը, որը

ունակութիւն ունի արդ մտքով պաղարներ լինելու:

Հետաքրքրական է և կարեւոր նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ մանրանկարչութեան սովորական մոտիւներին զատ, որ ս. գրքի բովանդակութեան են վերաբերում, երբեմն հանդիպում ենք պատմական անձնաւորութեանց կամ եղելութեանց պատկերներին: Մայր Աթոռի մատենադարանում պատմագիր (Խորենացու և այլոց) մի ժողովածու կալ, եթէ չեմ սխալում ժ.Ձ. դարու դործ, զարդարուած բովանդակութեան համեմատ պատկերներով: Սակայն պատմական անձնաւորութեանց պատկերներ ունինք աւելի վաղ ժամանակներից: Գրիգոր Նարեկացու պատկերն ունինք Լամբրոնացու նարեկի մէջ, Ներսէս Շնորհալու պատկերն ունինք մի ժամագրքի մէջ, որի թուակնն ու գրիչը չեմ լիւում: Հանգուցեալ Ալիշանը իւր Սիսուանի մէջ ղետեղել է Լեոն Գ-ի պատկերը (եր. 481): Ժամանակակից նկարիչ Սարգիս Պիժակի գործ, իսկ եր. 235 նոյն իսկ նկարչի՝ Սարգիս Պիժակի պատկերը, Սակայն հագուադրւած չեն պատմական անձնաւորութեանց նկարները մեր գրչադրերի մէջ: մեզ լայտնի են թագաւորներից Հեթումի, Յակոբ Կլայեցու, Նսալի Նչեցու, Նդիաղար և Նահապետ կաթողիկոսների պատկերները, բոլորն էլ ժամանակակից նրկարիչների գործ: Սոցա թուին է պատկանում և ներկայ պատկերը, որ Լեոն Գ ինն է, ինչպէս ընթերցողը համոզուել կարող է հետեւեալ տողերից:

Մագաղաթեալ սոյն երկթերթը առնուած է մի գրչեալ աւետարանից, որի մասին առաջին անգամ տեղեկութիւն է տուել Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեան իւր ճանապարհորդութեան Բ. մասի մէջ, եր 457: Ձեռագիրը այժմ էլ գտնուում է Ն. Նախիջեանի Լուսաւորիչ եկեղեցու պահաւանում: Ինձ լայտնի չէ, թէ երբ, ում ձեռքով են պոկուած այս թերթերը և Մայր Աթոռ բերուած: Այս թանգագին պատառիկը այժմ սրբութեամբ պահպանուում է Մայր Աթոռի եկեղեցական թանգարանում, բայց ցաւակալի էր ամբողջ ձեռագիրը Մայր Աթոռ փոխադրել և պոկուած պատառիկը նորից հաստատել իւր սկզբնական տեղում:

Պատկերի խորանի տակ աջ և ձախ կողմից, ինչպէս ընթերցողն անձամբ ստուգել կարող է, գրուած է «ԼԵՒՈՆ ՈՐԴԻ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԻՍ» իսկ միւս երեսում հետեւեալ ձօնն է գրուած ոսկեգոյն գրերով տող առ տող.

Տն Կոստանդեա կաթողիկոսի

Ջաւետարանս այս ըղձալի

Որդոյ Հեթում թագաւորի

Առ ի նշան արքաութե դատել

Ըստ հաւատոյ դաւանութեան

Որ լուղղափառացն Լղեալ սահման

Ի լիշատակ իւր լաւութեան:

Հեթումի որդի Լեոնը ուրիշ ոչ ոք լինել չէ կարող,

բալց եթէ Լեոն Գ. Ռուբինեանց ամենահամակրելի շնորհանի իշխաններից մէկը, որի ժամանակ գրչութիւնն ու արուեստը մեծ կատարելութեան հասաւ: Նորա ճաշոցը, որ գտնուում է Մալր Աթոռի մատենադարանում, գուցէ մանրանկարչական արուեստի ամենից աղնիւ երևոյթը պէտք է համարել շալոց մէջ: Հեթում առաջինն էր միայն, որ Լեոն տնունով որդի ունէր, որը գերի ընկաւ Նգիպտոսի Սուլթանի ձեռքը և աղատուելուց լետոյ արքայական դահը բարձրացաւ նոյն իսկ հօր կենդանութեան ժամանակ: Հեթում Բ-ը կուսակրօն էր և իրեն ժառանգ նշանակեց իւր եղբորորդի Լեոն Դ-ին: Բագի գորանից Կոստանդին ըստ վկայութեան Վարդան պատմչի Հեթումի որդոց՝ Լեոնի և Թորոսի դաստիարակն էր և ապրեց մինչև Թորոսի մահը և Լեոնի գերութիւնը, որ շատ ծանր տղաւորութիւն թողեց ձերուսի հալրապետի վրայ: Աւետարանի վերոյիշեալ ոսկեգիր լիշատակարանն էլ, ինչպէս ընթերցողը տեսաւ, նոյնն է հաստատում: Ըստ Ալիշանի ^{*}), Կոստանդին կաթողիկոսը բաղմաթիւ աւետարաններ է գրել վանքերին և եկեղեցիներին, ինչպէս նաև իր սան արքայազուներին նուիրելու համար: Այդ ձեռագիրներից մէկն է Ն. Նաթիջևանի Լուսաւորիչ եկեղեցու աւետարանը, որից առնուած է սոյն պատկերը: Աւետարանը գրուած է Լեոնի գերութիւնից և Կոստանդին կաթողիկոսի մահից՝ ալսինքն 1268-ից՝ ^{**}) առաջ: Անհրաժեշտ էր անշուշտ մանրամասն նկարագրել մանրանկարի մեծութիւնը, գոյներն ու գեղարուեստական արժէքը, բայց առանց բնագրի անկարելի էր այդ:

ԴԱՐՏԴԻՆ ՎԱՐԴ. ՅԱՎԱԷՓԵԱՆ

^{*}) Միսուան

^{**}) Զամչեան II հր. 268

